

УДК 341.01

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v103.2024.12>*К. М. Карпова*

## ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

**Постановка проблеми.** Право на отримання юридичної допомоги, яке знаходить своє безпосереднє закріплення у конституціях майже всіх країн світу, в т.ч. в Конституції України – ст. 59, є одним з основних і невід'ємних прав людини і громадянина. Враховуючи його сутність, а також змістовне наповнення, важко переоцінити важливість зазначеного конституційного права для всього механізму забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина. При цьому особливій уваги заслуговує комплексне дослідження історичного аспекту становлення та розвитку права на отримання кваліфікованої правової допомоги.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питаннями надання правової допомоги займалися такі вітчизняні вчені, як: С.А. Альперт, М.І. Бажанов, А.М. Бірюкова, Т.В. Варфоломеева, О.М. Дроздов, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна, Т.В. Корчева, П.В. Кучевський, В.В. Леоненко, Т.В. Омельченко, О.В. Панчук, М.А. Погорецький, М.М. Полянський, В.О. Попелюшко, В.В. Титаренко, В.М. Трофіменко, Г.І. Чангулі, В.П. Шибік, О.Г. Яновською та інші. Незважаючи на розповсюдженість обговорення цієї проблематики, окремі аспекти надання безоплатної правової допомоги і досі залишаються достатньо актуальними та своєчасними.

**Мета** нашого дослідження проаналізувати яким чином відбувалось становлення права на правову допомогу з найдавніших часів.

**Виклад основного матеріалу.** На ранніх етапах розвитку людської цивілізації основним інструментом регулювання відносин для людей виступав звичай. Наприклад, вже в найдавніших народів Південно-Східної Африки, у Стародавній Індії, Стародавньому Китаї зароджуються перші прояви надання правової допомоги [1, с. 439–440]. Надавали її родичі, друзі, сусіди, односельці сторін, які сперечалися в судовому порядку. Зрозуміло, зазначені категорії осіб мали дуже мало спільного з поняттям «правозахисник» у власному значенні цього слова, адже вони не вважалися фахівцями. Також варто додати і про судоустрій, про який у власному значенні цього слова у зазначений період (мова йде про період існування первісно-общинного ладу) можна говорити досить умовно, адже судочинство, як правило, здійснювали старійшини племен, вожді, посилаючись на ті ж самі звичаї, обряди, традиції. Віддалені прояви правової допомоги мають місце у I тисячолітті до н.е. у Стародавньому Вавилоні. Виходячи зі змісту додаткових функцій жерців, якими вони володіли в судовому процесі, саме жерці надавали правову допомогу (опосередковану) сторонам судового процесу. Адже вони збирали, і навіть передавали до суду документи, які боку їм вручали на підтвердження своїх претензій, допомагали виконувати судові рішення тощо.

Слід зазначити, що з давніх-давен також і в Туреччині існували вчені-знавці ісламського права (муфті), в обов'язки яких входила надання юридичних рад,

консультацій сторонам, що сперечаються. Тобто ці суб'єкти виконували функції юрисконсультів.

У судовому кримінальному процесі періоду виникнення та розвитку Афініської держави могла брати участь категорія суб'єктів, які називалися «тлумачами священного права». Їхнім головним обов'язком було роз'яснення особам, які бажають переслідувати злочинця в судовому порядку (як правило, це були постраждалі), яким чином це потрібно робити. Тобто, постраждалий міг отримати потрібну йому юридичну консультацію. Згодом, у період розквіту Афініської державності (VI–V ст. до н.е.) у тому ж судовому кримінальному процесі з'являються особи, які могли надавати юридичну допомогу як потерпілому, так й особі, яка притягується до юридичної відповідальності [2, с. 124–126].

Особливістю діяльності захисників, які надавали правову допомогу в Афінах того часу, було те, що вона більшою мірою була пов'язана з ораторським мистецтвом, а не правознавством. У зазначеному контексті доречно процитувати висловлювання відомого римського вчителя красномовства Марка Фабія Квінтіліана (бл. 35 – бл. 100): «Суддя, який слухає нас із задоволенням, майже вже нам вірить».

З появою давньоримської держави (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.), особливо на пізніших етапах, правова допомога виходить на якісно новий виток свого розвитку. Вона значно наповнюється у змістовному відношенні, а також урізноманітнюється формою виразу. Її переважно надавали вже фахівці. Можна сміливо сказати, що тодішнє розуміння права надання правової допомоги уподібнюється сучасному.

Насамперед слід акцентувати увагу на тому, що саме в даний історичний період виникає письмове право. Звернувшись до текстів основних пам'яток римського права, зокрема до таких як Закони XII таблиць (сер. V ст. до н.е.), там можна знайти положення, що вказують на існування інституту правової допомоги в тодішньому суспільстві, які при цьому відображають ті чи інші форми її прояву, характерні ознаки [2, с. 134].

Зокрема, у Стародавньому Римі знавці права, які провадили професійну діяльність з надання юридичної допомоги, умовно поділялися на три основні категорії, виходячи власне з призначення цієї діяльності: *cavere* (складати нові позови та угоди), *agere* (вести справу в суді), *respondere* (давати відповіді). Перший із зазначених видів юридичної діяльності (*cavere*) означав діяльність юристів з надання юридичної допомоги у формі складання позовів, угод та заповітів. Так розроблялися формули угод, позовів, які нерідко отримували імена своїх творців. Щодо другого слід зазначити, що «*agere*» мала на увазі діяльність юриста з ведення справи в суді, де останній брав на себе функції сторони в процесі. Ця діяльність мала місце як у цивільному, і у кримінальному судочинстві. Особливого значення у Стародавньому Римі надавалося питання забезпечення юридичної допомоги особі, залучаному до кримінальної відповідальності. При цьому захисники поділялися на три види: *advocati*, *laudatores*, *patroni*. І, нарешті, третя форма надання юридичної допомоги у Стародавньому Римі (*respondere*) виражалася у висловлюванні думки юрисконсульта на запит приватних осіб [2, с. 145–147].

У період існування феодальних держав про право на правову допомогу в літературі відомо небагато. Про особливості реалізації цього права можна зроби-

ти висновки, виходячи з аналізу правового статусу суб'єктів, які безпосередньо надавали у зазначений час правову допомогу. Найбільш поширеними були, як відомо, інститут адвокатури та, відповідно, його представники – адвокати.

Слід зазначити, що у XIII в. у Французькому королівстві вперше виникає така посадова особа, як прокурор, однією з основних функцій якого спочатку було надання юридичної допомоги позивачу та відповідачу у цивільних справах. При цьому прокурора призначали в основному німецькому.

У Пруссії, починаючи з 1781 р., була зроблена спроба побудувати інститут адвокатури як державну посаду: надання юридичної допомоги сторонам було покладено на членів суду, у складі яких були виділені для цього особливі члени – «помічники», які отримували платню від держави. Надалі «асистентів» замінили комісари, які отримували гонорар від осіб, які до них зверталися; процесуальні права комісарів були розширені, але вони все ж таки продовжували розглядатися як чиновники судового відомства.

У Німеччині нормативним актом, що регулює надання юридичної допомоги, було Положення про адвокатуру від 1 липня 1878 р. [3, р. 2–3]. Відповідно до цього документа особи, які надавали юридичну допомогу, не були поділені за видом юридичних послуг, що надаються ними. Адвокат самостійно готував справу, виступав у судовому засіданні, брав участь у виконанні судових рішень.

В Англії юридична допомога у цивільних справах у зазначений період надавалася досить активно. Що ж до права обвинувачуваного на захист, то тут ситуація була набагато гірша. Статутом Вільгельма III 1696 р. обвинуваченим під час розгляду справ «про високу зраду» було надано право запрошувати захисника. При цьому досить тривалий час існувало правило, згідно з яким захиснику обвинуваченого заборонялося звертатися до суду із захисною промовою. У 1836 р. законом Вільгельма IV було усунуто всі обмеження щодо надання юридичної допомоги у кримінальних справах [4, р. 239].

Як відомо, одними з перших офіційних конституцій вважаються Конституція Сполучених Штатів Америки (1787), Конституція Франції (1791), Конституція Польщі (1791). Щодо особливостей правової регламентації конституційних прав і свобод людини та громадянина у зазначених джерелах конституційного права можна відзначити, що перші дві із зазначених вище конституцій слід вважати більш прогресивними, адже в них значно більше уваги присвячено правам і свободам людини та громадянина, у тому числі й праву на правову допомогу.

До постійних інституціалізованих зусиль в США, наприклад, з надання юридичної допомоги бідним, мали відношення організації та окремі юристи, які надавали юридичну допомогу тим, хто не міг дозволити собі адвоката. Бюро Фрідмана (1865–1872) надавало юридичну допомогу в цивільних справах, таких як стягнення боргів, домашнє насильство, розлучення та трудові контракти [5, р. 8]. Жіночі клуби та поселення дев'ятнадцятого століття розробили цілісний підхід до правової допомоги працюючим жінкам. Наприклад, у Чикаго Агентство захисту жінок і дітей (PAWC) започаткувало особливо експансивну модель правової допомоги. Як і його партнери в інших містах, PAWC розглядав претензії щодо заробіт-

ної плати, але він також допомагав жінкам із низкою інших проблем: домашнього насильства, сексуального насильства, сімейних боргів, відмови від подружжя та навіть, хоча лише в екстремальних випадках, розлучення.

Подальша історія юридичної допомоги продовжується із заснування Нью-Йоркського товариства юридичної допомоги в 1876 році. В ньому працюють чоловіки-адвокати, які надають професійно юридичні послуги, кульмінацією яких стала публікація відомого тексту Реджинальда Гебера Сміта «Правосуддя» у 1919 році [6]. Отже, організовані юридичні послуги для бідних та незаможних осіб почалися переважало з кінця громадянської війни в США. Жінки також виступали в якості мирських адвокатів. Вони вивчали прецедентне право, використовували моральні переконання та соціальний тиск, щоб захищати інтереси клієнтів, засновували заклади обслуговування та проводили кампанії за реформу місцевого самоврядування.

Професіоналізація юридичної допомоги прискорювалася протягом 1920-х років, доки можливості федерального фінансування в США під час Великої депресії не спонукали організації юридичної допомоги знову осмислити себе як форму соціального обслуговування [7, р. 157–158]. Період поглибленої співпраці між юристами та соціальними працівниками тривав протягом Другої світової війни. Однак наприкінці 1950-х і протягом 1960-х років адвокати, що надають правову допомогу, знову почали дистанціюватися від соціальних працівників. З цього моменту почали формуватися вимоги до надання професійної юридичної допомоги: дедалі більше уваги приділяється престижним освітнім дипломам як критеріям для нової групи адвокатів з надання правової допомоги, формалізація організаційних структур і поворот до агресивних судових процесів, орієнтованих на права.

В цей період в США були свої особливості розвитку надання правової допомоги. Так, товариства правової допомоги Нью-Йорка, заглиблені в маскулінну правову культуру, зосереджену на правах і конституціоналізмі, використовували стать як мірильну палицю для оцінки своїх клієнтів. Вони сприймали єврейських чоловіків як надмірно жіночних і, отже, недостойних; моряки, навпаки, були дуже мужніми і, отже, заслуговували на права. Жінкам-домогосподаркам бракувало прав саме тому, що вони працювали у фізичному та соціальному просторі, створеному як жіночий і гармонійний. Адвокати, що надавали юридичну допомогу, не розглядали жінок-працівниць як повністю незалежних учасників контракту і, як наслідок, не бажали накладати на роботодавців зобов'язання виплачувати грошову винагороду домашнім робітницям, які достроково звільняються. Навіть коли жінки-юристи подавали претензії щодо заробітної плати від імені домашніх робітників, вони вважали несплату роботодавцями шахрайством, а не порушенням контракту. Але в цей період розуміють важливість надання правової допомоги безкоштовно, особливо це стосувалось незахищених верств населення. Саме жінки-юристи вважали благородним і правильним надавати юридичні послуги безкоштовно, оскільки стягнення плати з бідних клієнтів, які не могли собі це дозволити, лише посилювало їхню залежність.

**Висновки.** Право на отримання правової допомоги своїм корінням сягає в глибоку давнину. Перед тим, як наповнитися змістом та сформуватися в сучасний

ефективний інститут, воно пройшло тривалий, складний процес. Виникненню права на отримання правової допомоги, його закріплення у писаних джерелах права сприяло становленню справедливості та розвитку судового процесу, інституту адвокатури, який бере свій початок ще з часів Стародавньої Греції та Риму.

Одним із перших видів реалізації права на допомогу було надання обвинуваченому права на захист. Однак згодом його зміст значно розширився, особливо з розвитком конституціоналізму в деяких країнах Європи та США. Також очевидним є те, що право на правову допомогу слід віднести до Першого покоління прав і свобод людини і громадянина.

### Література

1. Буткевич О.В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. К.: Україна, 2003. 800 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
3. Gerold L. The legal profession in Germany. 2008. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/d/36304.pdf> (дата звернення: 21.07.2024).
4. Beattie J. M. Scales of Justice: Defense Counsel and the English Criminal Trial in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Law and History Review*. 1991. Vol. 9. P. 221–267.
5. Houseman A., Perle L.E. Securing Equal Justice for All: A Brief History of Civil Legal Assistance in the United States. Washington: Center for Law and Social Policy, 2018. 65 p.
6. Dinner D. Engendering the History of Legal Aid JOTWELL. January 4, 2017. URL: <https://legalhist.jotwell.com/engendering-the-history-of-legal-aid/> (дата звернення: 21.07.2024).
7. Batlan F. (2015) Women and Justice for the Poor: A History of Legal Aid, 1863-1945. *Studies in Legal History Series*. New York: Cambridge University Press, 2015. 238 p.

### Анотація

**Карпова К. М.** Історичний розвиток права на правову допомогу. – Стаття.

У статті проаналізовано історичний аспект становлення та розвитку права на отримання кваліфікованої правової допомоги, право на отримання юридичної допомоги.

Позначено, що на ранніх етапах розвитку цивілізації основним інструментом регулювання відносин для людей виступав звичай, і вже в найдавніших народів Африки, Стародавньої Індії, Стародавнього Китаю зароджуються перші прояви надання правової допомоги. Таку допомогу надавали, як правило, родичі, друзі, сусіди, односельці сторін, які сперечалися в судовому порядку. Однак про судоустрій в цей період можна говорити достатньо умовно.

Досліджено, що в Туреччині існували вчені-знавці ісламського права, які надавали юридичні поради та консультації сторонам, що сперечаються.

Наголошено, що у судовому кримінальному процесі періоду виникнення та розвитку Афіньської держави могли брати участь особи, які тлумачили священне право. Крім того, у період розквіту Афіньської державності, у судовому кримінальному процесі з'являються особи, які могли надавати юридичну допомогу як потерпілому, так й особі, яка притягується до юридичної відповідальності.

Позначено, що з появою давньоримської держави правова допомога виходить на якісно новий виток свого розвитку. Зокрема, в Римі з'являються знавці права, які провадили професійну діяльність з надання юридичної допомоги, що стало підґрунтям для подальшого розвитку цього інституту вже в більш пізній період.

Зроблено акцент, що у період феодального права, з'являється інститут адвокатури. У Пруссії, починаючи з 1781 р., була зроблена спроба побудувати інститут адвокатури як державну посаду.

Проаналізовано законодавство Німеччини 19 ст. Так, у 1878 році після об'єднання всіх німецьких територій приймається Закон про адвокатів, що передусім гарантувало не тільки нормативне закріплення, а й високу якість надання юридичних послуг.

Позначено, що одними з перших офіційних конституцій вважаються Конституція Сполучених Штатів Америки (1787), Конституція Франції (1791), Конституція Польщі (1791). В США з надання юридичної допомоги бідним працювали організації та окремі юристи.

Зроблено висновок, що Право на отримання правової допомоги своїм корінням сягає в глибоку давнину, а одним із перших видів реалізації права на допомогу було – надання обвинуваченому права на захист.

*Ключові слова:* становлення та розвитку права на правову допомогу, правова допомога, правозахисник, судовий процес, адвокат.

## Summary

**Карпова К. М. Historical development of the right to legal aid. – Article.**

The article analyzes the historical aspect of the formation and development of the right to receive qualified legal assistance, the right to receive legal assistance.

It is noted that at the early stages of the development of civilization, custom was the main tool for regulating relations for people, and already in the most ancient nations of Africa, ancient India, and ancient China, the first manifestations of providing legal assistance were born.

It is emphasized that persons who interpreted the sacred law could participate in the criminal court process during the period of the emergence and development of the Athenian state.

It is noted that with the emergence of the ancient Roman state, legal aid enters a qualitatively new phase of its development. In particular, legal experts appeared in Rome who carried out professional activities in the provision of legal assistance.

It is emphasized that in the period of feudal law, the institution of advocacy appeared.

The German legislation of the 19th century was analyzed. Thus, in 1878, after the unification of all German territories, the Law on Advocates was adopted, which first of all guaranteed not only regulatory consolidation, but also the high quality of the provision of legal services.

It is noted that the Constitution of the United States of America (1787), the Constitution of France (1791), and the Constitution of Poland (1791) are considered to be among the first official constitutions. In the USA, organizations and individual lawyers worked to provide legal aid to the poor.

It was concluded that the right to receive legal assistance has its roots in ancient times, and one of the first types of implementation of the right to assistance was to grant the accused the right to defense.

*Key words:* formation and development of the right to legal aid, legal aid, human rights defender, legal process, lawyer.